

Глава 19 Канонічне і міське право у країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя

§ 1. Канонічне право

Предмет канонічного права (права християнської церкви) оформлюється до XI століття: крім настанов, для церковної організації виділяються норми шлюбно-сімейного, спадкового, цивільного, карного, процесуального права. Протягом багатьох століть християнські принципи родинних відносин заміняли національне шлюбно-сімейне право. Канонічне право базувалося на ідеї моногамності шлюбу, заснованого на взаємній згоді подружжя. Шлюб розглядався як божественний зв'язок, таїнство. Шлюбні узи вважалися нерозривними і могли бути припинені тільки зі смертю одного з подружжя. Але церква допускала роздільне проживання подружжя на випадок доведеної зради або вияву жорстокості. Потім канонічне право визнало можливість розлучення, яке проводилося церковною владою. Канонічне право суттєво поліпшило становище жінки у шлюбі, оскільки перед Богом обидва члени подружжя були рівними. Хоча чоловік був головою дому, але керувати дружиною він міг у розумних межах. Майно дружини (віно, дари) передавалося під опікування чоловіка, а не у власність.

Канонічне право суттєво змінило інститут спадкоємності. Заборонялося знищувати майно померлого, пропонувалося спрямувати його на богоугодні справи. Канонічне право внесло корективи до інституту заповідування. Заповіт розглядався як остання воля, спрямована на порятунок душі. Смерть без заповіту вважалася різновидом гріха. Вводиться новий порядок укладання заповіту: письмовий документ, скріплений свідками і спадкоємцем у присутності священника. У майбутньому було визнано усні заповіти - остання воля, виражена священику або свідкам. Священик міг розпорядитися часткою майна на благо душі померлого. Але за родичами резервувалося 2/3 майна. Спадкоємець одержував право відмовитися від спадщини.

У сфері цивільно-правових відносин канонічне право докладно розробило:

- інститут довірчої власності (майно, передане у дар церкві, а священик - довірча особа, яка користується власністю на благо пастви);

- інститут корпорації майна або корпорації-установи (передбачав персоніфікацію цілей, яким повинна була слугувати власність);

- інститут захисту володіння: вдосконалюється віндикаційний по-зов: попередній володар, позбавлений власності силоміць або обманом, повинен спочатку відновитися у володінні на підставі простих доказів неправомірного позбавлення володіння;

- поняття «клятвеного запевнення»: порушення клятви розгляда-лося як порушення релігійної моралі, тому відсутність письмової форми угоди не слугувало виправданням невиконаних зобов'язань;

- принцип еквівалентності обміну або справедливої ціни, тобто засуджувалися надмірний, ганебний прибуток при укладенні угоди, лихварство. В карному праві спочатку не розрізнялися поняття «зло-чин» і «гріх» (злочин проти Бога). За злочин накладалися епітимії - релігійні спокутування. Надалі стали розрізняти гріхи та світські злочини, підсудні світській владі. Але церква продовжувала втручати-ся у сферу карного права. З'явилось поняття «злочинний гріх», тобто такий, що завдає шкоди церкві та суспільству. Юрисдикції церкви підпорядковувалися злочини парафіян проти релігії (єресь, святотат-ство, ворожіння, лихварство), обмова, статеві та шлюбні злочини. У міру зміцнення королівської влади сфера дії канонічного права зву-жується. У XVI столітті ухвалюються королівські акти, які забороняли церковним судам розглядати справи стосовно світських осіб. Каноніч-не право деталізувало поняття вини: було проведено розмежування між умислом і недбалістю, надавалася класифікація умислів. Сформу-валося уявлення щодо причинового зв'язку в карному праві: виділяли-ся причини віддалені і безпосередні, ті, що надходять.

Канонічне право розробило систему покарань. Розрізнялися санк-ції проти духовних осіб (розжалування, позбавлення сану, зобов'язання здійснювати богоугодні справи, відлучення) і санкції проти мирян (піст, відшкодування шкоди, здійснення богоугодних справ). Одним з най-тяжчих покарань було відлучення від церкви. Воно могло бути тим-часовим (інтердикт) і вічним (анафема). Інтердикт - тимчасова забо-рона здійснювати обряди та богослужіння (у тому числі на території держави) - виключав людину із системи суспільних зв'язків. Піддані звільнялися від присяги відлученому

господареві. Анафема - вічне прокляття - позбавляла людину всіх цивільних прав і ставила її поза законом.

Інквізиційне судочинство сприяло формуванню процесуальної техніки. Розвивається пошуковий процес, який розпочинався з ініціативи церковного суду, його метою було встановлення істини. Інквізиційний процес передбачав:

- 1) обов'язкове письмове діловодство;
- 2) свідчення під присягою і відповідальність за неправдиві свідчення;
- 3) інститут представництва обвинуваченого (адвокати);
- 4) підтримання обвинувачення особливою особою - обвинувачем. У системі доказів на перший план виходять особисте зізнання (у тому числі одержане під тортурями), письмові докази.

§ 2. Середньовічне міське право

У ранньому Середньовіччі міста були нечисленними і відігравали роль укріплених адміністративних центрів (фортець-бургів), церковних резиденцій. У XI-XII століттях виникають передумови для виникнення феодальних міст як центрів ремесла і торгівлі. Населення середньо-вічного міста налічувало до 5 тис. чоловік і складалося з ремісників, крамарів, слуг, трактирників, цирульників, феодалів та королівської адміністрації, інтелігенції (нотаріусів, лікарів, викладачів). Міста розташовувалися на землях феодалів і були їхніми колективними васалами, тому в руках феодалів зосереджувалася вся міська

влада. Частина городян перебувала в особистій залежності від сеньйора.

В X-XIII століттях у Західній Європі розвивається комунальний рух - міста розпочинають боротьбу за звільнення від феодальних повинностей, за торговельні привілеї та міське самоврядування, через що міста здобувають свої права або після тривалої збройної боротьби, або викупивши їх у феодала. Більшість міст стають містами-комунами. Вони звільнялися від феодальних повинностей, мали органи самоврядування, але сплачували феодалу грошову ренту. Такі міста могли виступати колективними сеньйорами стосовно селян околиці. Деякі міста набули статусу міст-республік (міста Північної Італії: Венеція, Генуя, Флоренція, Болонья; «імперські міста» в Німеччині: Любек, Нюрнберг, Франкфурт-на-Майні). Міста-республіки були незалежними і часто створювали торговельно-політичні союзи, наприклад Ганзей-ський союз, який об'єднав понад 100 міст Північної Європи.

Міський стан - бюргерство володів низкою привілеїв: особиста свобода, підсудність міському судові, участь у міському ополченні, право участі у виборах органів міського управління. Але бюргерство розпадалося на соціальні прошарки:

- 1) патриціат - спадкова замкнена група міської аристократії (май-стри, купці);
- 2) середні прошарки - ремісники, крамарі (яточники, рознощики), домовласники;
- 3) плебейські прошарки - наймані працівники, біднота.

У XII столітті статус повноправного городянина-бюргера перестає поширюватися на плебейські низи. Вони відлучаються від міського самоврядування. У XIV столітті бюргерами стали називатися тільки заможні прошарки міста.

Характерною особливістю міста була його корпоративна організація. Особи певної професії об'єднувалися в особливі спілки - цехи, гільдії, братства.

Належність до цеху була обов'язковою умовою для зайняття ремеслом. Цех установлював монополію на певний вид ремесла, тобто контролював виробництво і продаж продукції, захищав від конкуренції, нормував кількість підмайстрів та учнів, регламентував трудові стосунки. Очолював цех майстер - власник засобів виробництва. Для обіймання місця майстра вимагалися свідоцтво про навчання, відмінна характеристика, великий внесок до каси цеху, виконання видатної роботи. До цеху входили ремісники-підмайстри та учні. Останні навчалися майстерності від двох до 12 років, їхня праця не оплачувалася. Процес замикання цеху перетворив майстрів на вузьку, спадкову групу. Це призвело до боротьби між майстрами і підмайстрами. Для захисту своїх прав підмайстри стали створювати власні спілки взаємодопомоги - братства. Цехова система не одержала поширення в Північній Європі та на Півдні Франції. Тут існувало вільне ремесло, але виробництво і захист від конкуренції регламентувалися органами міського самоврядування.

На кшталт ремісничих цехів створювалися купецькі гільдії - об'єднання купців за професійними інтересами. Вони забезпечували членам гільдії торговельну монополію або торговельні привілеї, правовий захист, взаємодопомогу. Гільдії були релігійними і військовими організаціями. Поступово стали створюватися сімейні купецькі компанії - торговельні будинки. З розвитком міжнародних зв'язків виникають купецькі філіали в інших містах. Відповідно з'являються посади консулів, які захищали інтереси міста і городян за його межами.

Органи міського самоврядування створювалися на принципах представницького, строкового правління. У різних містах існували свої традиції у сфері міського управління. У континентальній Європі міське самоврядування здійснювалося колегіальними органами - радою або магістратом. У свою чергу вони обирали бургомістра, судову колегію (шефенів, скабінів) та інших посадових осіб. Магістрат мав право визначати податки, збирати військо, укладати союзи, карбувати гроші, визначати систему мір і ваги, встановлювати торговельні правила, реєструвати договори тощо. Спочатку члени магістрату обиралися на певний строк (один рік), потім влада ставала довічною. В Англії колегіальних органів не існувало, міська община безпосередньо обирала посадових осіб (управителів, збирачів податків, поліцейських, суддів).

Міста існували в умовах правової автономії. Спочатку міське право фіксувалося міськими статутами і хартіями, в яких закріплювалися права і свободи міст. Потім норми міського права розвивалися у формі прецедентів - рішень, які ухвалювалися міською радою в окремих випадках. Вони записувалися до міської книги і застосовувалися за аналогією. Пізніше з'явилися закони, статuti, постанови, укази. Вони оголошувалися на торговій площі і оприлюднювалися. З часом відбувається систематизація міського права. Найбільшими системами міського права стали Любекське право (Ганзейський союз) та

Магдебурзьке право (Німеччина, Чехія, Австрія). Наприклад, Магдебурзьке право було систематизовано у п'яти книгах (перша - органи управління, друга - судова організація, третя - скарги, четверта - родинне право, п'ята - неоднорідні норми і рішення).

У змісті міського права виділяються норми, які регулювали організацію міського життя та управління містом, і норми, які регулювали статус городянина.

Міське право поширювалося тільки на городян. Поселення у місті було вільним, але статус повноправного городянина передбачав ценз осілості (три місяці). Після цього строку новий мешканець користувався покровительством міського права, а феодално-ленні стосунки городянина припинялися. Усім городянам гарантувалося рівне право-суддя. Мешканців міста не можна було судити поза містом (за винятком скарги королю), арештовувати без судового розгляду.

Міське виборче право було цензовим: міські низи не мали виборчого права. Пасивним виборчим правом користувалися тільки патриціанти.

Хоча міське право було частиною феодалного права, воно підготувало появу майбутнього буржуазного права і сприяло створенню єдиних правових традицій Західної Європи. У межах міст розвивалося торговельне і міжнародне право. Торговельна революція XI-XII століть призвела до появи нових правових інститутів: інституту зворотніх паперів; інституту кредитних гарантій; інституту юридичних осіб; інституту збанкрутування; векселя.

Міський суд не був спеціалізованим органом, не відділявся від адміністрації і навіть міг виконувати функції міської ради (реєстрація домовленостей, управління міською власністю). Судді обиралися з числа правочинних, авторитетних городян. Суддя розбирав справи одноособово, його рішення були остаточними.

Незначні справи вирішувалися на рівні гільдійського та цехового самоврядування.

Міське право самоврядування в Європі стало результатом боротьби міст проти

феодалного сеньйорального права і часто досягалося за викуп. Спочатку воно склалося у XIII столітті у місті Магдебургзі, згодом поширилося на міста Східної Німеччини, а потім на Східну Пруссію. Внаслідок німецької експансії воно було сприйняте Силезією, Чехією, Угорщиною, Польщею та Литвою. З XVI століття міське право проникло в Україну (Київ, Чернігів, Полтава). У цілому магдебурзьке право подібне до середньовічного права самоврядування французьких міст-комун. В основу магдебурзького права покладено привілеї, даровані у 1188 році Магдебургу його архієпископом, а також прецеденти суду шефенів Магдебурга, норми Саксонського зерцала. За магдебурзьким правом міста одержували самоврядування, звільнялися від феодалних повинностей (за винятком обозної), отримували судовий та податковий імунітети (незалежність), право власності на міські землі. Магдебурзьке право надавало мешканцям міст, переважно міському торговельно-ремісничому патриціату, право і порядок обрання органів управління - магістратів, бургомістрів, міських рад. Воно встановлювало порядок оподаткування, регламентувало діяльність купецьких об'єднань, містило норми цехового права, регулювало організацію ринків та визначало порядок відправлення правосуддя.

Разом з тим магдебурзьке право за своїм змістом залишалося правом феодальним, оскільки включало елементи соціальної нерівності, обмежувало права підмайстрів, учнів, міського плебсу. В литовських та білоруських містах воно зумовлювало привілейованість німецького населення, а в Білорусі та Україні - польського; осіб православного віросповідання позбавляло права вільного проживання, участі в органах міського самоврядування. Наприклад, у Львові українцям (вони називали себе русинами) дозволялося селитися тільки на «русинській» вулиці, їм заборонялося записуватися до цеху, утримувати корчму, під час поховання дозволялося супроводжувати померлого тільки через ворота, призначені для вивезення сміття.

У містах з магдебурзьким правом тривалий час вищою апеляційною інстанцією був суд міста Магдебурга (для Пруссії такою інстанцією з 1215 року було місто Хелмно - звідси Хелминське право). У містах Польщі, у тому числі білоруських та українських, відповідно до розпорядження короля Казимира III слід було звертатися до суду міста Кракова. Магдебурзьке право відбивалося у збірниках, які уклалися суддями, коментаторами.